

Львівський національний університет
імені Івана Франка

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Львівське обласне об'єднання
Всеукраїнського товариства «Просвіта»
імені Тараса Шевченка

Львівське обласне відділення Товариства
зв'язків з українцями за межами України
(Товариство «Україна–Світ»)

Серія «Дрібненька бібліотека», ч. 10

**ЛЕВ ЖЕМЧУЖНИКОВ – ЮВІЛЕЙНА
СИЛЬВЕТКА**

(до 175-річчя від дня народження)

Львів • 2003

УДК 94:008(477)«18»(092)Жемчужников«388»
Я-45
ББК ТЗ(4УКР)5-7-8Жемчужников

Редакційна колегія:

Богдан ЯКИМОВИЧ (голова),
Ніна БІЧУЯ, Михайло ГНАТЮК,
Мирослава ДОМАНСЬКА, Роксолана ЗОРІВЧАК,
Богдан КОТУР, Григорій ЧОПИК

Ідея, упорядкування, переклад, примітки
канд. іст. наук, доцента Богдана ЯКИМОВИЧА

© Серія «Дрібненька бібліотека» заснована 1999 р.

Я-45 Лев Жемчужников – ювілейна сільветка:
(До 175-річчя від дня народження). –
Упорядкув. Б.Якимовича. – Львів: Вид.
центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 65 с.,
іл. – (Серія «Дрібненька бібліотека»; Ч. 10).

ISBN 966-613-278-8

ББК ТЗ(4УКР)5-7-8Жемчужников

ISBN 966-613-278-8

- © Б.Якимович. 2003
(вст. ст., переклад, примітки, упорядкув.)
- © Б.Якимович, М.Якимович (стаття), 2003
- © Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2003

ПЕРЕДМОВА

Книжечка, що бачить денне світло у рік святкування на Львівщині Міжнародного Шевченківського свята «В сім'ї вольній, новій...» і котра через низку обставин не потрапила до читача під час цієї справді видатної події, має свою історію. Восени 2002 р. до мене, як голови Львівського обласного відділення Товариства зв'язків з українцями за межами України (Товариства «Україна–Світ»), звернувся голова Товариства української інтелігенції Угорщини д-р Омелян Русин з проханням зібрати матеріали для «Календаря українців Угорщини» на 2003 р. Для цього видання пощастило зорганізувати широке коло львівських науковців, серед яких були відомі вчені Р.Кирчів, Л.Кияновська, О.Купчинський, Ф.Стеблій, М.Гнатюк, І.Голод, І.Головацький, Т.Андрусак, О.Маланчук-Рибак, П.Шкраб'юк, І.Пилатюк, М.Клевець, В.Пашук, Т.Луцій, О.Седяяр та ін. Усі разом ми підготували багато різноманітного матеріалу до ювілеїв діячів нашої науки і культури. Спільно з дочкою Мирославою, аспіранткою Львівської академії мистецтв, ми написали статтю до 175-річчя від дня народження великого нащадка славної української родини Лева Жемчужникова під заголовком «Закоханий в Україну», деякі інші

матеріали, зокрема про М.Галущинського. Але «Календар» побачив світ без більшості наших праць: до книжки потрапили тільки три з тридцяти п'яти поданих статей. Доопрацьовуючи статтю, я захопився унікальними спогадами Л.Жемчужникова (котрі досі так і не були видані в належному вигляді), зокрема тією їх частиною, яка стосується останніх днів життя Тараса Шевченка. Спогадів не допускали до друку повністю спочатку царська, а пізніше більшовицька цензури (про це детально – у примітках до цієї книжки). Отож, доповнивши статтю про ювіляра, подаю у власному перекладі повністю (наскільки це сьогодні можливо) мемуари Жемчужникова про Шевченка і сподіваюся, що їх прихильно зустрінуть читачі. А наша скромна праця хай буде маленькою цеглинкою до величної будови вшанування пам'яті Кобзаря, проти якого зараз ополчилися новітні герострати, «привітавши» всіх українців у травні 2003 р. в рептильці «Киевский телеграф» пашквілем якогось Александра Каревіна під назвою «Копытца ангела. Тарас Шевченко: Обратная сторона медали». Чи могла би проти національних пророків Міцкевича, Пушкіна, Емінеску et cetera подібна писанина з'явитися в Польщі, Росії, Румунії...? Мабуть, ні. А в нас –

можна, демократія, якої ніде більше нема, бо наша влада, на жаль, і сьогодні

*Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття...*

Дай Боже, щоб я справді помилявся. Але ніяких санкцій проти бузин, каревіних та іже з ними нема. Що ж, читаймо уважно Шевченка! Там про все це добре написано.

*Богдан Якимович,
серпень 2003 р.*

*Богдан Якимович,
Мирослава Якимович*

ЗАКОХАНІЙ В УКРАЇНУ

*(до 175-х роковин від дня народження
Лева Жемчужникова)*

Лев Жемчужников – унікальний представник російської еліти, який своє життя присвятив збагаченню культури українського народу, став у ряд правдивих культурних діячів України XIX ст. Це справді була особистість навдивовиж чесна, добра, позбавлена будь-яких великопанських примх і упереджень. Він однаково любив і поважав людей незалежно від того, до якого прошарку суспільства вони належали – чи це були дворяни, наближені до царського престолу, чи селяни-кріпаки. Сам був родовитим дворянином, але одружився з україночку, дівчиною-кріпачкою, котру викрав у недалеких розумом українських поміщиків. Мабуть, спрацював могутній генокод Л.Жемчужникова – по материнській лінії нащадка останнього гетьмана України Олексія Розумовського, батьки якого також були козаками.

Народився 14 листопада 1828 р. в селі Павлівці Орловської губернії у родині дворя-

нина Михайла Жемчужникова, який починав свою службову кар'єру як ад'ютант Алексея Аракчеева, всемогутньої особи при дворах російських імператорів Павла I та Олександра I, а закінчив сенатором і губернатором Санкт-Петербурга. Як виходець з родини військовиків, з дитячих літ пройшов сувору науку. Шестирічним хлопчиком (на той час його мати померла) Л.Жемчужников був відданий до Царськосельського корпусу, у 1838 р. переведений до 1-го кадетського, а в 1843 р. – до пажеського корпусу. Вже там у нього проявився художній талант – юнак починає вивчати історію мистецтв, оглядає приватні збірки творів, буває у майстерні видатного скульптора П.К.Клодта, згодом знайомиться з Карлом Брюлловим, учителем Т.Шевченка. У своїх споминах він називає К.Брюллова «дорогим і геніальним нашим учителем»¹, цим самим зараховуючи себе до цілого покоління учнів великого Карла, серед яких насамперед були Шевченко, Федотов, Ге.

Улітку 1848 р., закінчивши пажеський корпус і з великими труднощами домігшись цивільного, а не військового чину, Л.Жемчужников почав відвідувати скульптурні класи Академії мистецтв. Попри дозвіл відвідувати майстерню К.Брюллова, його офіційним учнем Л.Жемчужников так і не став: Карл на той час

був тяжко хворий. Однак пораду К.Брюллова, що справжній художник має майстерно володіти рисунком, він запам'ятав на все життя.

А.Жемчужников таки мав щастя навчатися в одного з найвидатніших рисувальників свого часу Олексія Єгорова, на той час через якийсь каприз Миколи І усунутого з посади професора Академії мистецтв, дослуховувався до порад маестро щодо необхідності глибокого вивчення анатомії. Великий вплив на формування його як художника мала творчість П.А.Федотова та братів Агіних, французького художника П.І.Гаварні, хоча рівнем навчання і атмосферою в тодішній Академії він не був задоволений.

У 1852 р. А.Жемчужников залишив Академію і невдовзі поїхав до Ковалівки – українського маєтку свого дядька. Як він згадує, переїжджали Київ, Чернігів, Борзну, Батурін, Конотоп, Ромни, Гадяч, Полтаву, і художник багато замальовував, спостерігав, усвідомлював. Від часу цієї поїздки – а пробув у Ковалівці кілька місяців – А.Жемчужников щиро полюбив Україну. «Ковалівка... Це саме те місце, в якому іскра, що тліла в моїй душі, розгорілася полум'ям любові до Малоросії, до її народу, пісні, історії – все мені стало рідним. Душа моя злилася з Україною в палкій любові, я страждав і плакав за неї, ішов у степ на могили, там співав і плакав,

складаючи вірші, а Шевченка ще не знав, не читав; записував незрозумілі для себе слова і заучував їх. Є ж, очевидно, в Малоросії щось, що розворушило мою душу і дало їй поживу, перетворило у пожежу затаєну в мені іскру. Я не міг надихатися вільним чистим повітрям, не міг наслухатися музикальної мови; в серце глибоко проникли звуки пісень; і я почав їх записувати від дівчат, молодиць і столітнього баштанника, проводячи з ними багато часу; і радісно, і сумно було все, що відчував і чим не міг насититися; хотілося злитися з народом»². Від того часу він почав записувати українські народні пісні і навіть хотів видати спільно з Миколою Маркевичем, відомим істориком, етнографом і поетом, збірник пісень з власноручними ілюстраціями.

Повернувшись до Петербургу, А.Жемчужников розпочав студії з української історії, літератури. Його двоюрідний брат, поет О.К.Толстой, подарував художникові твори Тараса Шевченка, якими він тішився, які читав і перечитував багато разів.

Весною 1853 р. А.Жемчужников разом зі своїм приятелем художником А.Ф.Лагоріо знову поїхав в Україну, багато рисував, слухав і записував пісні та думи, зацікавився постаттю гетьмана Богдана Хмельницького. Як наслідок з

цієї поїздки – його автопортрет, серія акварелей з Прилуцького повіту, серед яких портрети козака Кирила Харченка, Химки Забіячихи, сепій «На полюванні», «Козак у степу» та ін.

Мандрівки по Україні впродовж; п'яти років, пісні кобзарів, оповіді простого люду – крипаків, чумаків, челядників – допомогли Л.Жемчужникову добре пізнати Україну, а творчість Т.Шевченка – допомогла зрозуміти її душу. Саме Шевченкова поема «Катерина» надихнула художника на створення картини «Кобзар на шляху», він також: звернувся до теми «Покинута», нав'язаної цією ж поемою. Картина «Кобзар на шляху» стала одним із видатних явищ українського історичного живопису, увійшла до «Ілюстрованого додатку» знаменитого альбому «З української старовини»³. Тему «Покинута», започатковану рисунком 1854 р., Л.Жемчужников завершив геніальним офортом 1860 р., який дуже високо оцінив Т.Шевченко. «Малюнок мій «Покинута», зроблений і в гравюрі, подобався Т.Шевченкові, і він за цей малюнок назвав мене Шекспіром – величезна похвала в устах Тараса Григоровича, який ніколи не кривив душою» (з листа Жемчужникова І.Терещенкові від 3 січня 1851 р.)⁴. До речі, як дослідила А.Новосолова-Хмельницька, Л.Жемчужников почав писати картину «Покинута», але доля цього

полотна невідома⁵. У 1854–1856 рр. Л.Жемчужников намалював також картини «Чумак у степу», «Лірник у хаті», «Отара овечок, що повертається в село увечері», сепію «Сім'я Лизогубів, що скубе корпію».

Тоді ж, у 1853–1854 рр., Л.Жемчужников разом зі своїми друзями О.Є.Бейдеманом та Л.Ф.Лагоріо створили «портрет» Козьми Прутькова. Як відомо, Козьма Прутьков – спільний псевдонім, за яким сховалися рідні брати художника Олексій, Володимир та Олександр Жемчужникови та його двоюрідний брат Олексій Толстой. «Спадщина» Козьми Прутькова – це гостра сатира на казенну мораль тодішньої Російської імперії, на тупість її чиновництва, на всіх тих, хто має владу і силу чинити розправу над проявом живої думки. Участь Л.Жемчужникова у створенні образу Козьми Прутькова – важлива сторінка його біографії.

Надаючи особливого значення самоосвіті, у 1856 р. Л.Жемчужников разом з О.Агінім слухає в Київському університеті лекції з анатомії, багато рисує з античних скульптур. Того ж 1856 р. Л.Жемчужников знайомиться з де Бальменами – Марією Павлівною та Сергієм Петровичем, братом Якова де Бальмена, якому Шевченко присвятив поему «Кавказ». Погостювавши в них у Ліновиці, Жемчужников так за-

хопився її околицями, що вирішив придбати хату в Горошині, що належала графині Марії Павлівні, але згодом де Бальмени самі відмовили його від цієї ідеї.

А.Жемчужников підтримує дружні стосунки з Пантелеймоном Кулішем, у 1856 р. гостює в нього у Києві та передає письменникові записані пісні й казки: «він все те вислуховував уважно і тут же записував почуте, як робив завжди. Результат наших розмов він подав у другому томі «Записок о Южной Руси»⁶.

А влітку того ж року А.Жемчужников живе в садибі Куліша в Загорі та вирушає з ним в експедицію по Україні. Дорогою до Черкас вони знайомляться із сім'єю Миколи Гоголя. Куліш збирає усні та письмові матеріали, Жемчужников малює.

Опісля Жемчужников знову повертається в Ліновицю. Закоханий у кріпачку де Бальменів Якиліну (Ольгу), він намагається порозумітися з ними та викупити дівчину з неволі. Однак Сергій Петрович, а тим паче його дружина, Марія Павлівна, і чути нічого не хотіли про це. Очевидно, вони воліли б, щоб Лев Жемчужников одружився з їхньою донькою Марією, одноліткою Ольги. Відмова де Бальменів від будь-яких пропозицій Жемчужникова щодо звільнення Ольги спонукає його викрасти кохану таємно.

Проте кріпацтво Ольги стає на заваді їхньому офіційному одруженню. Відтак Жемчужников удруге звертається до де Бальменів з проханням звільнити Ольгу, яка на той час чекала від нього дитину, і знову отримує відмову. Залишався один вихід – напівлегально (бо ж везе кріпачку) емігрувати. Уже наступного, 1857 р., він разом з нареченою Ольгою та другом О.Бейдеманом виїхав за кордон і пробув там приблизно три роки. Понад рік він подорожував по Італії, Греції, Туреччині, Палестині, Сирії, Єгипті, а решту часу жив у Парижі. За рекомендацією Ораса Верне працював у майстерні Глеза, послідовника Делакура, студював у свого друга Лагоріо. У Парижі створив низку картин: «Малоросіянка, яка входить у сіни хати», «Різдво Христове», «Ніч», «Бандурист на могилі» (за мотивами Т.Шевченка). На жаль, після виставки в Парижі більшість робіт А.Жемчужникова «паризького періоду» розійшлася по приватних збірках, і місце їх зберігання невідоме.

Там, за кордоном, А.Жемчужников захопився творчістю Рембрандта, оцінив техніку офорта, з якою його ознайомив Міді, учень Глеза, але яку по-справжньому зрозумів лише з робіт Великого Голландця. І хоч А.Жемчужников хотів продовжити термін свого перебування за кордоном з метою завершення художньої

освіти, восени 1860 р. на вимогу батька він повернувся додому. Невдовзі відбулося знайомство з Т.Шевченком.

Взаємини з генієм українського народу займають особливе місце в житті Л.Жемчужникова. Ще до їх очного знайомства Л.Жемчужников був добре обізнаний з творчістю Т.Шевченка, завдяки його поезії виходець з російської аристократії зумів ще дужче і глибше полюбити Україну, її знедолений народ. Задовго до знайомства з Т.Шевченком клопотався перед своїм родичем В.О.Перовським, оренбурзьким генерал-губернатором, щоб полегшити долю засланого поета. 1857 р. Шевченко, отримавши від П.Куліша «Записки о Южной Руси», прочитав там пісні, які записав Л.Жемчужников. Своє захоплення від невідомої йому людини, що так *«щиро нелукаво полюбила мою милу, рідну мову і мою прекрасну, сердешну батьківщину»* він зафіксував у своєму «Щоденнику» («Журналі») 10 листопада 1857 р.⁷ А в листі від 5 грудня 1857 р. до П.Куліша пише таке: *«що се за дивний чудний чолов'яга Л.Жемчужников! Поцілуй його за мене, як побачиш?»*⁸. До речі, у тому ж 1857 р. Л.Жемчужников через свого брата Олексія надіслав на ім'я М.Лазаревського для Т.Шевченка 175 руб. і просив не говорити, від кого ці гроші⁹.

Л.Жемчужников дуже тішився визволенням Т.Шевченка з заслання, закликав Т.Галагана зробити складнину, щоб забезпечити подальшу поетову долю¹⁰.

До особистого знайомства художника з Т.Шевченком дійшло 1860 р. Вони стали близькими товаришами. 1860 р. Т.Шевченко намалював портрет Л.Жемчужникова, але цю роботу досі не віднайдено¹¹. Л.Жемчужников познайомив Кобзаря з новими французькими технологіями виконання офортів, уважно вивчав його роботи, і, як небезпідставно твердить дослідниця Л.Попова, збирався в техніці офорту намалювати його портрет¹². Достеменно відомо, що саме Л.Жемчужников намалював поета у труні, а поетичні та малярські Шевченкові твори, власником яких був, згодом передав до музеїв.

Саме Л.Жемчужников першим після смерті Т.Шевченка написав і опублікував в часописі «Основа» спогади про нього, детально описав похорон поета і промови, виголошені над його могилою на Смоленському цвинтарі в Петербурзі.

Як відомо, Т.Шевченкові не вдалося здійснити до кінця задуму щодо випуску в світ свого альбому «Живописна Україна», який мав би стати періодичним виданням. Наприкінці

1844 р. вийшов тільки один його випуск із шести офортів.

Справу Кобзаря після його смерті продовжив Л.Жемчужников. Ось як він про це писав: «Багато років тому Тарас Григорович почав видавати альбом малюнків під назвою «Живописна Україна»; люблячи і глибоко поважаючи Тараса Григоровича, я намагався дати таку саму назву своєму виданню в пам'ять про свого Шевченка. Хай ця праця буде наче продовженням давньої праці Тараса Григоровича»¹³.

До речі, модерним дослідникам життя і творчості Т.Шевченка, перш ніж висмоктувати з пальця несусвітні дурниці про його приватне життя, пасувало б хоч трішки ознайомитися зі спадщиною тих, хто знав особисто найбільшого генія України. Наведемо ось хоч би ці слова зі споминів Л.Жемчужникова: *«Не раз чув я огуду на Шевченка за його пияцтво, і мені доводилося відповідати те ж, що сказав М.І.Костомаров: «Я ніколи не бачив його в нетверезому стані»*¹⁴. Ото ж то, панове бузини й подібні вам писаки з усяких рептильок на зразок «Київських ведомостей», «Бульвару», «Київського телеграфа». Пам'ятайте, «прийде час» (І.Франко), і ваша писанина буде викинута на смітник історії, а Шевченко був і залишиться найбільшим українцем усіх епох.

Л.Жемчужников виконав низку офортів зі своїх оригінальних малюнків з часів побуту в Україні, а також із творів художників І.І.Соколова, В.В.Верещагіна, О.Є.Бейдемана, К.О.Трутовського. Усього виготовлено 49 офортів, які були надруковані як ілюстрований додаток до українського журналу «Основа», що виходив у Петербурзі впродовж 1861–1862 рр.

Окрім видання ілюстрованого додатку, Л.Жемчужников надрукував в «Основі» свої записки «Полтавщина», де висловив цінні думки про українське мистецтво, статтю «Декілька зауважень з приводу останньої виставки в С.-Петербурзькій академії мистецтв», готував до друку «Щоденник» Шевченків, який не встиг надрукувати з огляду на припинення виходу часопису в світ.

У 1862 р. Л.Жемчужников виїхав до свого маєтку в Пензенській губернії, займався проблемами земства, з 1870 р. перебував у Москві, служив секретарем правління Московсько-Рязанської залізниці, секретарем Московського товариства любителів мистецтв і мало дбав про свою творчість. І все ж таки у 80-х рр. він випалює на дикті портрет В.В.Верещагіна, акварелі «Козак у вигляді centaвра», «Козак, що їде на Січ», портрет знедоленого художника О.К.Саврасова, а з 1900 р. і до самої смерті

пише спогади «Мои воспоминания из прошлого». Цей твір великого митця, який віддав своє серце Україні, заслуговує на повне видання українською мовою.

Помер Лев Жемчужников 6 серпня 1912 р. похований у Царському Селі – тепер м. Пушкін коло Санкт-Петербургу.

*Львів,
серпень, 2003 р.*

¹ Жемчужников А.М. Мои воспоминания из прошлого. Издание М. и С. Сабашниковых. – Вып. 1. – Москва, 1928. – С. 64.

² Жемчужников А.М. Мои воспоминания из прошлого / Составление Ю.Н.Подкопаевой. – Ленинград, 1971. – С. 135.

³ З української старовини: Альбом / Текст Д.І.Яворницького; Скл. М.С.Самокиша, С.І.Васильківського; Пер. з рос. та упоряд. Ю.О.Іванченка. – К.: Мистецтво, 1991. – С. 307.

⁴ Цит. за: Новосьолова-Хмельницька А. Жемчужников і Шевченко // Прапор. – 1962. – № 9. – С. 97.

⁵ Там само. – С. 98.

⁶ Жемчужников А.М. Мои воспоминания из прошлого. Составление Ю.Н.Подкопаевой. – Ленинград, 1971. – С. 208.

⁷ Шевченко Т. Зібр. тв.: У 6-ти т. – К.: Наук., думка, 1963. – Т. 5. – С. 164.

⁸ Шевченко Т. Зібр. тв.: У 6-ти т. – К.: Наук., думка, 1963. – Т. 6. – С. 185.

⁹ Листи до Т.Г.Шевченка. 1840–1861 / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 114.

¹⁰ Попова Л.І. Лев Михайлович Жемчужников ... – С. 30.

¹¹ Мацапура М.І. Жемчужников Лев Михайлович // Шевченківський словник: У 2-х томах. – К., 1976. – Т. 1. – С. 220.

¹² Попова Л.І. Лев Михайлович Жемчужников ... – С. 31.

¹³ В'юнник А. Післямова // З української старовини: Альбом ... К.: Мистецтво, 1991.

Оскільки спогади Л.Жемчужникова про Т.Шевченка мало доступні сучасному українському читачеві, подаємо їх далі у власному перекладі за виданням: Жемчужников А.М. Мои воспоминания из прошлого. – Ленинград: Искусство: Ленинград, отделение, 1971. – С. 338-360. – Про історію «Споминів» див. у примітках до їх публікації.

¹⁴ Жемчужников А.М. Мои воспоминания... – Ленинград, 1971. – С. 341.

Лев Жемчужников

Поява журналу «Основа».

Спомин про Тараса Григоровича Шевченка, його смерть і поховання

Приїхав я з Парижа до Петербургу восени 1860 року з дружиною та дітьми і зупинився з ними на Васильєвському острові, в 19 лінії неподалік від набережної Великої Неви. З близьких знайомих, які знали історію мого одруження, був тоді в місті лише П.О.Куліш, який відвідував мене в Парижі; до нього я й вирядився другого дня після приїзду. Саме він і повідомив мене тоді про пробудження духовного життя поміж видатними і гарячими українськими патріотами, на чолі яких стояли: М.Г.Костомаров, Т.Г.Шевченко, що повернувся із заслання, В.М.Білозерський та ін.

Тих, хто співчував цьому рухові, було немало і в самій Малоросії, що прислужилося до видання малоросійського журналу «Основа». Знайшлися і великороси, які прагнули допомогти цьому задумові не тільки працею, але й капіталом, як багатий костромський поміщик М.І.Катенін, дядько Білозерської (дружини

В.М.Білозерського)¹. До участі в «Основі» залучили і мене, записавши до малоросів як щирого шанувальника любого краю. Куліш обіцяв перезнайти мене зі всіма, починаючи з Шевченка; але Шевченко випередив Куліша і, дізнавшись про мою адресу, сам поквапився мене провідати. Його проста, добра і дитяча натура була настільки чутлива до незначної, колись наданої послуги² і чуйність його була такою безпомильною, що вважаю за потрібне розказати про нього тим, які не читали цього в березневому числі «Основи» 1861 року. Коли ж хтось і прочитав, то, мабуть, буде не проти прочитати знову, щоби ще раз нагадати цей ясний, світлий і святий образ мученика-бандуриста, цього генія малоросійського слова.

Мене не було вдома, а дружина³, поклавши дітей спати, позаяк була вже 11 година вечора, роздяглася й також лягла в ліжко. У цей час тихо постукали в двері раз, другий, третій. Дружина, впевнена, що це я, зіскочила з постелі, накинула на себе шубку і відчинила двері. Перед нею стояв Шевченко, у своїй баранячій шапці й овечому кожусі, яким його знала не тільки вона, але й мої діти, з портрета,

що був у нас у Парижі*. В моєї дружини, такої ж шанувальниці творів Шевченка, як і я, боліло серце за його мучеництво в неволі – тож зустрілася з ним радісно, як з рідним – вони обнялися й розцілувалися. Коли я повернувся додому, то вони сиділи поруч у кріслах і потовариському розмовляли. Звичайно, і ми зустрілися з цією прекрасною людиною, як брати, ми дивилися один на одного, і сльози радості та горя набігли нам на очі.

Зі мною заочно познайомився Т[арас] Г[ригорович] під час свого заслання, з розповідей М.М.Лазаревського⁴, і зі статті Куліша – яку він прочитав у другому томі «Записок о Южной Руси» – виданої в 1857 році⁵. Читаючи цю статтю, Шевченко у своєму щоденнику написав 10 листопада 1857 року: *«Який милий оригінал має бути цей Л.Жемчужников, який би я був щасливий побачити цю людину, котра так щиро, нелукаво полюбила мою милу рідну мову і мою прекрасну, сердешну батьківщину»*^{**}. Слідом за тим в листі своєму до Куліша від

* На прохання Куліша я замовив провідному в Парижі літографові Муїльронові з фотографій портрети: Куліша, Костомарова і Шевченка; виконані прекрасно, вони нині надзвичайно рідкісні. (Тут і далі підрядкові примітки автора).

** Основа. – 1862. – Березень. – С 33.

5 грудня він пише: *«Що се за дивний, чудний чоловіча Л.Жемчужников! Поцілуй його за мене, як побачиш»*^{*}. Як це приємно було мені прочитати і як Шевченко відгадав душею, що я справді глибоко полюбив і люблю мову його рідну, і бідолашну його батьківщину. Шкода, що не знав він тоді, як серце моє боліло роками за нього і як я насолоджувався його правдивим палким і музикальним словом.

Невдовзі після мої першої зустрічі з Т[арасом] Г[ригоровичем] я переїхав на 11 лінію Васильєвського острова, щоб жити ближче до батька, окрім того, звідси мені зручніше було відвідувати Шевченка в Академії мистецтв, Лазаревського, який оселився навпроти Академії, і Костомарова, в його помешканні на 9 лінії.

У Костомарова кожен вівторок збиралися гості, і щоразу я заставав там Шевченка, котрий більшу частину вечора проводив з милою й розумною старенькою, матір'ю Костомарова. По понеділках ми зустрічалися з Шевченком у В.М.Білозерського, тоді вже редактора зародженого журналу «Основа». У Білозерського збиралася вельми численна і вельми різноманітна громада, яку лучив інтерес до появи нового журналу, його спрямування і сили. З відвідува-

* Основа. – 1862. – Травень. – С 10.

чів я можу назвати, – крім Шевченка, Куліша, і Костомарова – Кухаренка*, Симонова**, Чернишевського, Катеніна, Лазаревського, Тургенева, Тіблена⁶, Анненкова⁷, Кавеліна⁸ та ще ін. При тих розмовах завжди було багато молоді. Освічена господиня Надія Олександрівна і чоловік її вели справу з тонким тактом, і цим давали можливість кожному знайти собі відповідний гурток і почуватися вільно, як у себе вдома.

Нерідко відвідував і мене Шевченко та цікавився моїми художніми роботами; а щодо гравюр, то серйозно і дуже хвалив мою «Покинуту».

Він детально розпитував мене про гравірувальні лаки і з задоволенням взяв від мене декілька шматків цих лаків як подарунок; але, на жаль, не встиг їх використати.

Не раз говорив він мені про своє бажання поселитися на крутому березі Дніпра; креслив плани оселі, яку задумав, і пропонував мені купити шматок землі поруч з ним.

* Приятель Шевченка, письменник; наказний отаман чорноморських козаків, убитий горцями... Див.: «Основа», 1861 [2 вересня. – С. 1–6].

** Писав під іменем Номиса та після смерті заповів значний капітал на училище в місті Ніжині.

У той час його також дуже цікавило питання про грамотність народу, книжки для нього, і він написав чудово укладений буквар⁹.

Шевченко любив наспівувати малоросійські пісні, співав зворушливо, чимдалі більше й глибше переймаючись їхнім сенсом; від нього ж я чув народну пародію на акафісти, де висміяні вади і лицемірство представників духовного сану. Шевченко, завсіди чистий і правдивий, на моє запитання, звідки **ця** пародія, відповів, що чув її ще у дитинстві своєму і що тут нема жодного слова, яке б він вставив сам.

Не раз чув я огуду на Шевченка за його пияцтво, і мені доводилося відповідати те ж, що сказав М.І.Костомаров: *«Я ніколи не бачив його в нетверезому стані»*.

Знайомство моє з Т[арасом] Г[ригоровичем] було, на мій глибокий жаль, недовготривалим, оскільки я приїхав до Петербургу в жовтні 1860 року, а в лютому 1861 року його вже не стало. Доля не дала йому радості дожити до Маніфесту про звільнення селян. До Маніфесту він не дожив кількох днів.

Помер Шевченко 26 лютого*. Хоча ми знали що був він приречений, що він скоро помре, але вістка про смерть, наче електрична іскра, пробігла по всіх, і невимовна журба охопила серця наші. Я втішав себе тим, що бачив і знав Шевченка, що бачили і знали його моя дружина та діти.

Похорон Шевченка був незвичайний. Відправа відбувалася в церкві Академії мистецтв, по закінченні панахиди вийшов уперед і став обличчям до небіжчика П.О.Куліш і сказав промову малоросійською мовою про значення поета; за ним говорив М.І.Костомаров, і польською мовою – Хорошевський**¹⁰.

Редакція «Основи» запросила мене написати, для наступного числа журналу, про смерть і поховання поета. Я надіслав статтю до редакції, але вміщене дещо охолодив цензор, і тому не завадить, гадаю, обновити її тепер у первісному вигляді, за тогочасним рукописом, що зберігся в мене.

* Не діждавшись кількох днів до оголошення Маніфесту 19 лютого. (Прим. автора). Опублікований 5 березня [Прим. перекладача].

** Хто бажає ознайомитися з цими промовами, і промовами виголошеними на цвинтарі, можуть прочитати їх у березневій книжці «Основи» за 1861 рік.

Спогади про Шевченка, його смерть і поховання

*Ох і рад же б я, дитя моє,
До тебе встати, тобі порядок дати, –
Та сира могила двері залегла,
Оконечка закап'їла.*

(Весільна сирітська пісня)

... Не стало Шевченка ... помер наш батько. Смерть розлучила нас назавжди ... Додалась ще одна нещасна жертва, що передчасно загинула від потворного укладу нашого життя ...

*Минулися мої сльози;
Не рветься, не плаче
Поточене старе серце;
І очі не бачать...¹¹*

Тарас Шевченко народився посеред степів дніпровських, і там з молоком матері всмоктав любов до батьківщини, її переказів, її поетичних пісень. Журлива пісня витала в убогій хаті; гойдалася вбога колиска; мати переривала спів ... і гарячі, сердешні сльози капали на його обличчя; мати брала на руки, сповитого в лахміття, і пленталась з ним на панщину, в спеку і негоду.

Підростаючи, він слухав уже козацькі пісні й оповідання старого діда – сучасника, а, можливо, сподвижника гайдамаків, – який виводив перед його очі криваві сцени, сповнені жаху і відваги.

Усе гартувало цю душу. Життя його, від народження, було наповнене то горем, то драмою, то поезією. Життєві лиха були для нього не чуткою, а дійсністю; злидні і жаляюча доля переслідували по п'ятах і його, і все, що було йому близьке. Поетичне та справжнє життя народу неподільно відбивалося у його душі.

Світла й непорочна душа поета збуджувала до себе повне співчуття; але любов і дружба до нього жорстоко були перервані ... Відірваний від батьківщини і родини, засланий далеко від друзів, він самотньо знемагав у глушині безрадісної пустелі, не маючи духу поглянути на свою страшну долю. Так минуло десять довгих, безконечних років; десять літ поетового життя!.. Ці десять років були за життя могилою, зі всією розтлінною своєю силою.

Шевченко ніколи не говорив про свої страждання. Іноді, розповідаючи якийсь смішний епізод зі свого тодішнього життя, він ставав безпорадний; обличчя його спотворювалось від паскудних споминів, які зневажали людину і

ставили її, в хвилини падіння, нижче від тварини.

Могилярна вогкість, сумерк і задуха могили в тих роках його мучеництва.

Не вистачає мужності читати його щоденник. Чогось жахливішого, глухішого, невідрадінішого – неможливо собі навіть уявити. Яке потрібно мати добре, чисте серце, щоб не впастити і витримати до кінця! Як не помер він під час убивчого катування, довгого, байдужого?! Муки його своєю тривалістю були жахливіші й обурливіші від усіх мук, яких зазнали герої України. Упродовж десяти років його умертвляли, душили; він захилювався у бруді.

... Читачі відомого листа Шевченка^{*12} відчували тільки малу частку безрадінного його існування, заледве могли зрозуміти, чому він не може розповісти про себе; але, взявши до рук щоденник страдника, вони зрозуміють причину його мовчанки^{**}. Болять груди, щемить серце, коли читаєш кожне закипіле кров'ю слово, і я переривав читання цих сумних сторінок. Рядки

* У «Народном чтении». 18[60].

** Після смерті Шевченка його щоденник передав мені першому для читання М.М.Лазаревський; до мене його не читав ніхто, але цікавились усі, і тому мені було бажано дати читачеві «Основи» деяке про нього поняття.

щоденника викликають стогін, зітхання; потрібна перерва, спочинок серцю, у горлі спирає дух. Усе це ще найрадісніші дні Шевченкового заслання, коли надія звільнитися від тортур уже осяяла казармову могилу. Що ж було раніше, коли тепер сторінка за сторінкою, рядок за рядком – тільки глухий стогін, пекельне горе, що йде з глибини серця ... Ніде й тіні найменшої радості!.. все та ж могила!.. Слово за словом – лише гризота; нема повітря, сама лишень безясальна людська мука...

Обурливе, сумне, безпросвітне було життя Шевченка у засланні. Визволення втішило його, але якою мукою воно дісталось йому. Які тужливі місяці минали день за днем, година за годиною, допоки прийшов офіційний папір про його помилування. Безсоння гнало його докруг укріплення; він метався, мучений і шматований нетерплячкою. Куди ж подітися від навколишнього смороду, паскудства, мерзоти і бездушності ... Листи друга¹³ роз'ястрували його нетерпінням, він збирав у торбину сухарі, готувався в дорогу, а його, вже помилуваного, все ще гнали то на роботу, то на муштру, то на перегляд завязаного батальйонного командира. Він плакав, слухаючи пісню нещасного земляка – товариша служби, співав сам, пересиджував з досвітку до полудня на скелі, виглядаючи на

обрії пароплав з поштою!.. Та ба... нічого не було! – прибитий, знеможений, падав він під улюблену вербу, – але й сон його не заспокоював. Йому марилося – то батьківщина, то друзі, він прокидався ... на ньому солдатська шинеля, перед очима – казарма. Часто уві сні його душив кошмар – снилися перегляди, безпутні офіцери, заслані в солдати душогиби. Слід дикуна-киргиза на піску, цвірінкання горобців і щебет залітних ластівок та мідний друг – чайник відвертали думки від висушаної туги; викликали примару життя, давали полегшу в тій піщаній пустелі. Усамітнення було для нього великою відрадою і милістю, дозволеною йому тільки в останній місяць; тоді він почував себе щасливіше, не бачучи мерзенних брудних людей. Але не будемо тривожити його свіжого праху ще гіркішими споминами.

«*Невситище горе*» не змінило його, він залишився з чистим серцем, він був людиною сповна – у повному значенні цього слова. Поет, громадянин, маляр, гравер, співак – він усюди йшов чесно і розумно.

Ці таланти поєдналися в ньому і на відряду, відпочинок у важкому житті, і на найгіркіше усвідомлення свого безрадісного існування. В іншого в житті можна порохувати дні горя, у нього – щасливі дні. Для Шевченка настали

світлі хвилини, коли після десятирічної розлуки він побачився з друзями, з рідними, з батьківщиною.

Ніжна, тепла душа його була вдячна кожному, хто його любив. Вдячність за співчуття не покидала його ніколи. Коли хтось звинувачував його в невдячності¹⁴, його глибоко засмучував цей наклеп. На своє виправдання він писав: *«...приверзлося, що я звільнений з кріпацтва і вихований коштом, царя, і на знак вдячності намалював карикатуру на свого благодійника. Тож нехай, мовляв, карається, невдячний. Звідки ця безглузда байка – не знаю. Знаю тільки, що вона мені недешево обійшлася. Мабуть, байка ця сплелась на конфірмації, де в кінці вироку сказано: «Якнайсуворіше заборонити писати і малювати»¹⁵.*

За мою заочну любов до нього Шевченко надіслав мені подяку до Парижа через Лазаревського і Куліша і вислав свій портрет. Коли я повернувся до Петербургу, він прийшов до мене з братніми обіймами, частенько пестив дітей, приходив уночі й без церемонії будив, бажаючи надивитися. *«Який я радий, що бачу вас і ваше сімейство»*, – говорив він. Діти мої, яких він доти ніколи не бачив, зворушували його до сліз, називаючи на ім'я з першої зустрічі: вони знали його з портрета, який висів у мене на стіні в

Парижі. Ми з перших же слів були з ним одна сім'я.

Не час зближує людей, а взаємне співчуття. Користуючись цим, я дозволив собі висловити Тарасові Григоровичу своє побоювання за його подальшу долю і розгорнув перед ним його майбутнє, ще похмуріші дні¹⁶. Сльози набігли йому на очі, він витер їх і тихо промовив: *«Правда ... О крий Боже! Крий Боже! ...»*

Шевченко відчував на собі вплив тривалого відчуження від живого життя, що мчало вперед шляхами поступу. Він дуже відчував свою скаліченість.

Шевченко був похований як наречений за рідним звичаєм. Улюблена шапка зі стязкою лежала під головою. Труна його була вкрита, за козацьким звичаєм, широким червоним покривалом*. Нескінченна маса публіки проводила його. Могила Шевченка була на Смоленському цвинтарі, на тім самім місці, де іноді сидів і роздумував покійник. Він навіть малював це місце.

Прощавай, мій дорогий! Як зараз, бачу тебе – з похиленою головою, руки в кишнях, очі завсіди сумні...

* Китайкою (Прим, перекладача).

Випущений на волю, Шевченко втратив терпець; не чекаючи на пароплав, у найнятому човні переплив Каспійське море і не зімкнув очей до Астрахані, де відпочив в якійсь халябуді. Звідси він подався пароплавом по Волзі, і його заспокоїло дружне, людяне прийняття публіки, від якої давно відвик. У своєму щоденнику він писав: *«Усі так по-дружньому прості; такі уважні, що я від надмірного захвату не знаю, що зі собою робити, я, звісно, лиш бігаю туди й назад по палубі, як школяр, що виврався зі школи.*

Тепер тільки я усвідомлюю огидний вплив десяти років, і такий швидкий і неочікуваний контраст не дає мені отямитися. Просте людське поводження зі мною здається мені тепер чимось надприродним, неймовірним»¹⁷.

Душа його була дуже стривожена: знайомі мотиви, щонайменше почуття хвилювали його до глибини душі. Три ночі на пароплаві вільновідпущений буфетник грав на нікудишній скрипці, і Шевченко заслухався його тужливими, кричущими звуками і писав: *«Три ночі цей вільновідпущений раб-чудотворець безкоштовно підносив мою душу до Творця вічної краси принадливими звуками своєї скрипочки. З цього інструмента він видобуває чарівні звуки, особливо в мазурках Шопена. Я не можу наслуха-*

тись цих загальнослов'янських, сердечно, глибоко журливих пісень.

Дякую тобі, кріпацький Паганіні. Дякую тобі, супутнику мій шляхетний. Із твоєї вбогої скрипки вилітають стогони зневаженої кріпацької душі і виливаються в один загублений, похмурий, глибокий стогін мільйонів кріпацьких душ. Чи швидко долетять ці пронизливі зойки до Твого вуха, наш праведний, невблаганний Боже?»¹⁸

... Не поталанило Тарасові діждатися того радісного дня, коли ланцюги рабства розпалися, коли всі ті мільйони зітхнули вільніше.

Що додати до всього сказаного? Не тільки малороси, але й великороси, поляки та інші слов'яни оплакували Шевченка. Оцінка частково зроблена, але повна, всебічна оцінка діяльності великого поета-художника – справа майбутнього і потребує серйозної та тривалої праці.

...Шевченко був живою піснею... живою скорботою і плачем. Він босоніж пройшов колючим терням; увесь гніт доби упав на його голову і в нім проявився; спокою не було цьому вдовиному синові*. Усе життя його було у важких кайданах, ганебному ярмі: не ударом обуха розчавили його, а тупа дерев'яна пила щохвили

* Тобто синові Малоросії, осиротілої вдови.

терзала його. Але й тоді він підносився духом, будив, підтримував і скріпив у кожному – то пісню, то словом, то власним життям – правду і безмежну любов до *сірами*.

Вийшовши з простого люду, він не відвертався від злиднів і свитини – ні, навпаки, – він і нас повернув обличчям до народу і змусив полюбити його і співчувати його скрусі. Своім прикладом він *указав* нам чистоту слова, чистоту думки і чистоту життя; зміцнював у нас твердість духу та віру в неситність вічної правди.

...Як художник (у прямому розумінні) він заслужив собі добре й чесне ім'я. І на цьому шляху він був одним із перших, хто звернувся до народних мотивів. Я нагадаю його давню працю: «Живописна Україна» – потім багато інших малюнків і особливо – «Блудний син». У народному мистецтві ніхто не висловився так серйозно. Тоді, як інші художники шукали ідилічних сюжетів, зображали мирний куточок, весілля, ярмарок і т. ін., його дух хвилювався, страждав і виливався гіркими сльозами; і в нього проявилось невгамовне обурення, залите жовчю*¹⁹.

* На жаль, його праці для «Живописної України», сцени з малоросійського життя; казармове життя і «Блудний син» до цього часу невідомі публіці.

Дехто дорікає Шевченкові, що він одноманітний як поет. Цей докір несправедливий і легковажний. Його поезія – відгомін життя і скорботи народу, одноманітний настільки, наскільки одноманітне було його зі смутком життя. Він надто був близький до цієї безталанної *голости*. Горе і стогін народу завжди відгукувалися і в ньому. Душа його, розідрана, зім'ята залізною рукою, знайшла собі одне суголосся; одну подобизну – народ... Чи міг він, споглядаючи землю, де *«правдою торгують, де людей запрягають в тяжкі ярма, орють лихо, лихом засівають»*, де він *«мов окаянний день і ніч плакав на розпутьях велелюдних, невидимий і незнаємий»*²⁰, – чи міг він співати щось інше. Слова його завмирили на вустах – виривались тільки ридання.

*....Я не бачу щасливого,
Все плаче, все гине.
І рад би я сховатися,
Але де – не знаю,
Скрізь неправда, де не гляну...
Скрізь Господа лають.
Серце в'яне, засихає,
Замерзають сльози...
І втомивсь я, одинокий,
На самій дорозі.
Отаке-то! не здивуйте,*

*Що вороном крячу:
Хмара сонце заступила, –
Я світа не бачу*²¹.

Життя Шевченка, все, від початку до кінця, – се пісня печальна, високохудожня. Вирваний з народу, він є його найпоетичнішим відлунням.

Добрий до наївності, простодушний, люблячий, він був при цьому твердий, сильний духом – як ідеал його народу. Навіть передсмертні муки не вирвали у нього жодного стогону з грудей. І тоді, коли він притлумлював у самому собі нестерпні фізичні й моральні болі, у нього вистачило влади над собою, щоб з усмішкою говорити «спасибі» – тим, хто згадав про нього далеко, на батьківщині, надіслав йому телеграму з побажаннями якнайшвидшого одужання.

Життя своє Шевченко віддав народові цілковито, до смерті стояв у нього на сторожі. Він прагнув, щоб народ позбувся безглузлого тупомства, змагався проти загрозливої для народу писемної, навмисно спотвореної освіти і віддавав йому свої трудові шаги. Він був силою, яка згуртувала нас з народом. З якою радістю він зустрів першу «ГраMATку» Куліша²². *«Це перший вільний промінь світла, що може проникнути у стиснуту кріпацьку голову».*

Замовкли уста... Смерть холодом лягла на мудре широке чоло. Нещастя кепкувало з нього. Розвій його послужив йому для ще гіркішого усвідомлення свого печального становища.

Зруйнований силою – він забраний від нас. Хто успадкує його дивовижну пісню? Мовчанка і пустота... Засипана могила. Завіяна снігом.

Довкола тебе все могили і дві дитячі могилки поруч... бідні, без вінків, без хрестів... Прощавай, Тарасе, прощавай, добрий і невинний мученику.

1862

Ми дорожили кожним словом поета за життя; тепер це святий обов'язок кожного. Хай кожен щось згадає – усе тепер дороге. Хай кожен уплате щось у його вінок. Від нього ми вже нічого не почуємо. Тепер час збирати його значущий життєпис. Він зі собою забрав багато такого, про що не мав сили розповісти.

*... Заховаю змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили
Як лихо сміється...²³*

Нема ворогів у могили... Нема і не повинно їх бути. Нема від кого приховувати печальні дні

Шевченкові. Не для слави вони прислужаться, а для слави і честі людини.

Після смерті Шевченка в «Основі» друкувалися його вірші і щоденник. З приводу вірша «Невольник» я тоді написав редакторові у формі листа статтю ось такого змісту, яка чомусь не була надрукована і яку вважаю не зайвим умістити тут.

Лист до редактора «Основи»

Поема Т.Г.Шевченка «Невольник», уміщена в четвертій книжці «Основи»²⁴, мені давно відома. Ми маємо скласти подяку А.І.Лизогубові²⁵ за зберігання цілого тексту «Невольника», а рівно ж і багатьох інших творів Шевченка, чудових через глибоко сумну і задушевну, виливу у них тугу, приміром: «Чого мені тяжко, чого мені нудно», «Наймичка», «Псалми», «Чигирин» та ін.

В освіченому і гостинному сімействі Лизогубів не раз знаходив притулок сердешний мандрівний кобзар Тарас Григорович. «Невольника» написав безсмертний поет в 1845 році, в селі Марійському і підписав 16 жовтня. Поема ця ходила по руках два роки; можливо, була приготована для друку і залишилася в автора для останнього уважного авторського перегляду, і була відома тоді під назвою «Сліпий». Але чи дав цю назву сам Шевченко, чи так називала її читаюча публіка – не знаю.

Убивча, лиха доля, яка спіткала Т[араса] Г[ригоровича], спричинилася до того, що багато з його початих і закінчених творів, очевидно, пропадали без сліду. Правда, рукописи старанно збирали люди, котрі співчували Т[арасові] Пригоровичу і його поезії, але навряд чи зібрано все. Шевченко сам, у життєвому хаосі, забув чимало з того, що писав. Я думаю так тому, що один з найкращих його творів – «Пустка», збережений його друзями, він зовсім забув. Я чув від М.С.Щепкіна, який розказував мені, що коли він говорив з Шевченком про «Пустку», то автор геть чисто не пам'ятав її.

Доля, жорстоко зім'явши Т[араса] Григоровича], зашипила на ньому ознаку своєї нецеремонної лапи. Від ударів долі Т[арас] Григорович] перетворився в руїну. То була руїна прекрасної самобутньої особистості; краса і геній, зруйновані тупоумством і злобою. Та руїна була грізним звинуваченням безмежній і безглуздій силі. Руїна у сорок вісім років! ...²⁶

Людина розвивається під впливом атмосфери і ґрунту. Тривкість волі, ясність розуму, чуйність – слабнуть поступово і щезають під гнітом важкої долі; людину охоплює відчай, і, щоб забутись, вона шукає виходу у вині й самогубстві. Шевченко почав сумніватися у вартості своїх праць, змучений і битий упродовж десяти років, він постарів і почав як Тиціан, на схилі віку, поправляти свої твори, забуваючи аксіому, що твір, який вилився щиро в якийсь момент, не повториться, як і перше кохання. Взагалі такого роду поправки, коли минув цілий період життя, та ще після таких потрясінь, котрі ослабили, зістарили і розхитали усю суть людини, не можуть бути пайдними для твору, що вилився в людини здорової, сповненої сил, у хвилини натхнення і творчості. Серце вже поточене, рука нетверда, нема вогню. Так співець бере інструмент і співає знову давно знайому й улюблену пісню... але спів уже не той... Нема відваги, зайшло сонце, осінь, волосся сиве, «зубів нема», як сказав мій друг бандурист Остап, згадавши свій спів за молодих літ.

На мій розсуд, поему «Невольник» (або «Сліпий», як називали раніше), поет проспівав знову. Пісня та ж, та інший її тон, від першої пісні і до її повтору перейшло все життя, яке відбилося у віршах, як і в

голосі співця. Дехто вважав, що різниця невелика, що виправлення неістотні – може й так, але нема вже попередньої свіжості. В «Невольнику» Т[арас] Г[ригорович] малоє, а в «Сліпому» події самі надходять перед очі, захоплюють вас; ви берете участь у дії, не помічаючи оповіді.

Я знаю «Сліпого» в тому вигляді, в якому я отримав його від А.І.Лизогуба. Для психології і художнього аналізу повчально вникнути в різницю цих двох поем. У «Сліпим» я бачу молодість, кипучу кров; натхнення запалило душу поета, і природне оповідання виливається гарячими словами і передає живими барвами події. В «Невольнику» часто факти передані в оповідній формі і від них віє холодом.

«Все іде, все минає»...

...Так минув і той час. Минуло понад сорок років від дня смерті Т[араса] Г[ригоровича] Шевченка. Недовго померлий поет чекав на виконання свого заповіту. Його вийняли з могили столичного болотного цвинтаря й урочисто перевезли в Україну. В Києві, з промовама і проповідями, труну зустрів люд, шанобливо доставив її на гористий берег Дніпра; на те саме місце, де поет мріяв оселитися. Не чужим піском засипали його очі, а рідною землею, яку народ – старий і малий, хлопці і дівчата – носили шапками, спідницями і пригорщами на могилу і насипали над батьком Тарасом величезний курган, який і тепер говорить

тим, хто плаве Дніпром, що тут спочиває прах улюбленого поета. На могилі здіймається величезний чавунний хрест, а біля могили вибудована хата для сторожа, який пильнує цю самотню могилу. Так виконано заповіт поета:

*Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.*

Про Тараса Григоровича Шевченка, від часу його смерті, багато було написано в різноманітних газетах, журналах, брошурах і книжках – і в Малоросії та Галичині, і в Росії. Найповнішу і найправдивішу про нього оповідь написав О.Я.Кониський малоросійською мовою і видав у Львові²⁷. Усі, хто писав про поета, віддали данину подиву гідному його поетичному талантові і співчували його нещасливому життю.

Минуло понад сорок років від дня смерті Шевченка, і утворена тоді в пам'ять про нього «Громада» перетворилася на Товариство його імені для допомоги в потребі народженим у Південній Росії, які здобувають освіту у вищих навчальних закладах Петербургу²⁹. Діяльність Товариства дозволив уряд, і воно має свій статут. У Галичині також існує науково-літературне Товариство імені Шевченка³⁰. Так зникають забобони, і чисте повітря освіжає важку затхлу атмосферу.

Я не сумніваюся, що недалеко вже час, коли в якомусь з українських міст поставлять пам'ятник Шевченкові³¹, цьому поетові-мученикові і людині, у якого не було «зерна неправди за собою»³². Хотілося б мені, щоб поет був зображений в народній сорочці і шароварах, шапка і кобеняк лежать поруч, а в руках його *бандура*, і нехай вже буде зроблена так, щоб від руху повітря струни її бриніли [...]»³³

1903

* Окрім його одруження; правдиве оповідання про спробу одружитися помістив син М.Я.Макарова²⁸.

ПРИМІТКИ

Текст подаємо в українському перекладі за виданням: *Л.М.Жемчужников. Мои воспоминания из прошлого / Сост. Ю.Н.Подкопаевой; Комментарии: А.Г.Верещагиной и М.Н.Шумовой; Вступ. ст. и общая ред. А.Г.Верещагиной. – Ленинград: Изд-во «Искусство», Ленингр. отделение. – 1971. – С. 338–351.*

Доля спогадів Л.Жемчужникова про Т.Шевченка, врешті, як усього масиву спогадів художника, драматична.

Свої «Спогади з минулого» Л.Жемчужников написав наприкінці життя, взявши за мотто до них життєву мудрість: «Молодість живе надіями, а старість – спогадами». До них він долучав деякі свої раніше опубліковані праці. Це доволі детально описує А.Верещагіна у вступній статті до видання, за яким подаємо текст (С. 21–22).

Л.Жемчужников почав писати свої спогади ще в 90-ті рр. XIX ст., зумів дещо опублікувати з купюрами в часописі «Вестник Европы» (1899–1900). На початку XX ст. він продовжував працювати над спогадами і писав їх майже до кінця свого життя (помер 6 серпня 1912).

Першу публікацію спогадів Л.Жемчужникова окремим книжковим виданням здійснив С.А.Бахрушин в 1926 і 1927 рр.: опублікував чотири їх частини у видавництві М. і С. Сабашникових у Москві, відновивши купюри «Вестника Европы». Упорядник користувався машинописним текстом з авторського датою: 17 жовтня 1910 р. Він підготував також

коротку вступну статтю і примітки. Мабуть, через ліквідацію більшовицькою владою цього видавництва, не побачили світ наступні 5-а і 6-а частини. До речі, Бахрушину належить думка долучити до «Моїх спогадів» нарис про художника П.Федотова, що побачив світ у часописі «Артист» (1893, березень).

Видання за редакцією А.Г.Верещагіної, упорядником якого була Ю.Н.Подкопаєва, теоретично найповніше – тут побачили світ усі шість частин спогадів Жемчужникова, а також два додатки – спогади про П.Федотова і О.Бейдемана. Як свідчить Верещагіна, в основу публікації покладено авторський машинописний текст, що зберігається в Державному Російському музеї, а розділи 5-ї частини, яких там нема, взяті з документів Центрального державного архіву літератури і мистецтва у Москві. Оскільки «Спогадів про П.А.Федотова» не було у примірниках ДРМ і ЦДААМ, упорядники передрукували їх з видання Бахрушина.

Але тут починається найцікавіше, дуже типове для усіх такого типу видань підрадянського періоду. Цитую Верещагіну: «Готуючи «Мої спогади» до друку, упорядник і редактор зробили *значні скорочення* (підкреслення моє – *Б.Я.*). Вони торкнулися найбільше приватних, суто особистих подробиць, зайво розтягнутих описів і релігійних роздумів автора, детально записаних селянських оповідань». Якщо відкинути тут мову Езопа, то скороченню підлягали, насамперед, ті місця, які теоретично (і практично) не могли перейти більшовицької цензури, або які через український патріотизм автора могли вилучити

упорядник і редактор (дай Боже, щоб ув останньому я помилявся). А це свідчить про те, що на часі повне видання спогадів цього великого українофіла в цензурованому вигляді, яке має бути здійснене в доброму перекладі українською мовою з коментарями, в незалежній Українській державі.

Проаналізуємо тепер наявні публікації тієї частини споминів, які стосуються безпосередньо Т.Шевченка. У збірнику «Спогади про Шевченка» (Київ, 1958) спомини Л.Жемчужникова друкуються за текстом «Основи» (ч. 3, 1861 р.), власне за тим текстом, який, як пише автор, «дещо охолодив цензор». Упорядники «Спогадів про Тараса Шевченка» (Київ, 1982) В.С.Бородин та М.М.Павлюк пішли далі. Вони таки знали про видання за редакцією Верещагіної 1971 р., але їхній текст – зразок публікації документа в підрадянській Україні. По-перше, публікація Верещагіної складається з двох частин, які містять такі назви:

1) Поява журналу «Основа».

Спомин про Тараса Григоровича Шевченка, його смерть і поховання.

2) Спогади про Шевченка, його смерть і поховання.

Власне, друга частина цього матеріалу і є покращений перем царського цензора текст Жемчужникова. Де і що починається та закінчується – не зазначено. Але це ще не все. Верещагіна, власноруч скоротивши в кінці текст Жемчужникова, ставить квадратіві дужки з трьома крапками. А наші поважані шевченкознавці і на це не спромоглися: текст, поданий Верещагіною, скорочений довільно (аякже, якщо у Москві притискують пальця, то в Києві його обру-

бують). З незрозумілих причин повністю вилучено наведений Верещагіною лист Жемчужникова до редактора «Основи» з безцінним для шевченкознавства змістом. А ще – цитати зі щоденника Шевченка в тексті Бородіна і Павлюка чомусь не перекладені. *O tempora, o mores!*

Отже, подаємо власний переклад усього, що опублікувала Верещагіна, і обіцяємо читачам докласти усіх зусиль, щоб повна копія безцінних спогадів великого нащадка гетьмана Розумовського була в Україні. А ще краще – щоб ці спомини побачили світ в усьому повному обсязі і в доброму українському перекладі.

Врешті, це наштовхує ще раз на відомий, власне, роздум – не тільки тексти Шевченка треба очистити від царської і більшовицької цензури, як це робить тепер редколегія дванадцятитомового видання творів Кобзаря, а також і все шевченкознавство: на часі видання ґрунтовного збірника спогадів про Шевченка, на зразок такого, як підготував і видав М.Гнатюк про І.Франка. (Спогади про Івана Франка // Упорядкує., вст. ст., примітки М.Гнатюка. – Львів: Каменяр, 1997. – 635 с, іл.). Сподіваюся, що до цієї важливої праці долучаться гуманітарії всієї сорбноі України.

¹ Катенін Микола Іванович, інженер-капітан у відставці. Дав кошти на видання журналу «Основа», за що отримав від Шевченка «Кобзар» з дарчим написом. Його небога Н.Білозерська редагувала спогади Л.Жемчужникова.

² У грудні 1857 р. Л.Жемчужников передав через М.Лазаревського 175 крб., зібраних серед петербурзької інтелігенції для засланого Т.Шевченка.

³ *Жемчужникова Якилина (Ольга) Степанівна* (1839–1909), колишня кріпачка Сергія де Бальмена, про історію її одруження з Л.Жемчужниковим див. нашу статтю.

⁴ Тут згадано листування М.Лазаревського з Т.Шевченком під час заслання поета.

⁵ Йдеться про розділ «Сказки и сказочники» («Записки о Южной Руси». – СПб, 1857. – Т. 2. – С. 3–103), де сказано про Л.Жемчужникова як фольклориста і надруковано деякі його записи казок.

⁶ *Тіблен Микола Львович*, російський видавець, громадський діяч, видавець творів українських письменників, приятель М.Костомарова, П.Куліша, Марка Вовчка та ін.

⁷ *Анненков Павло Васильович* (1812–1887), російський критик і громадський діяч, один із засновників Літературного фонду.

⁸ *Кавелін Костянтин Дмитрович* (1818–1885), російський соціолог і публіцист, був у складі Комітету Літературного фонду, брав участь у викупі родичів Шевченка з кріпацтва.

⁹ «Букварь Южнорусскій. 1861 року, Санкт-петербургъ, въ печатни Гогенфельдена и К°. Составилъ Тарасъ Шевченко». Буквар, виданий коштом Шевченка, побачив світ ще за його життя. Оpubліковано повністю: *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 6 т. – Київ, 1964. – Т. 6. – С. 361–388.

¹⁰ *Хорошевський Вячеслав Юліянович* (1835–1900), учасник польського національного гуртка у Петербурзі. До його промови, опублікованої в часописі «Основа», Л.Жемчужников написав примітку: «З великим задоволенням і вдячністю вміщуємо тут оцю чудесну, шляхетну промову. Вона показала, що наш народний

поет вселяв почуття справедливосте й співплемінникам нашим, які стали вище забобонів».

¹¹ «*Минулися мої сльози...*» – уривок з поеми Шевченка «Сліпий» (Повне збір. тв.: У 12-ти т. – Київ, 2001. – Т. 1. – С. 312).

¹² Йдеться про коротку автобіографію поета, надруковану в часописі «Народное чтение» (1860, № 2) під заголовком «Лист Шевченка до редактора». З огляду на цензуру П.Куліш відредагував цей документ, вилучивши з нього конкретні факти, пов'язані з арештом і засланням Шевченка, також про те, як цензура переслідувала твори поета. Публікація Шевченкового щоденника, що її підготував Л.Жемчужников, уперше дала змогу широкому колу читачів уявити умови заслання поета.

¹³ *Листи друга роз'ятрували його нетерпінням* – йдеться про листи М.Лазаревського, який повідомив поета про його помилування.

¹⁴ *Кали хтось звинувачував його в невдячності* – мова про оренбурзького губернатора В.Перовського, якого Шевченко у цитованому записі назвав старим розпусником, підлим і мерзенним величальником царя.

¹⁵ Цитата з «Щоденника» Шевченка від 19 червня 1857 р. (Повне збір. тв.: У 6 т. – Київ, 1963. – Т. 5. – С. 23). Щодо звинувачень про створення карикатур на августійших осіб, то вони були сфабриковані в III Відділі і дали привід заборонити Шевченкові малювати.

¹⁶ Л.Жемчужников побоювався повторного арешту Шевченка.

¹⁷ Щоденниковий запис Шевченка від 28 червня 1857 р. (т. 5, с. 110).

¹⁸ Щоденниковий запис Шевченка від 27 серпня 1857 р. (Повне збір. творів: У 6 т. – Київ. – Т. 5. – С. 109). Остання фраза звучить так: *«Чи швидко долетять ці пронизливі зойки до Твого олив'яного вуха, наш праведний, невмолимий, неблаганний Боже?»*

¹⁹ Найповніше на сьогодні відображені Шевченкові мистецькі твори у виданні: *Шевченко Т.* Мистецька спадщина: У 4 т. (5 кн.). – Київ: В-во АН УРСР, 1961–1964.

²⁰ Л.Жемчужников цитує окремі рядки з поеми 1845 р. «І мертвим, і живим...»

²¹ Цитата з поеми Шевченка «Сліпий» (Повне збір. творів: У 12 т. – Київ, 2001. – Т. 1. – С. 313).

²² «Грама́тка» П.А.Куліша (СПб, 1857) – буквар для селян з долученням коротких відомостей зі Святого Письма, арифметики, історії, географії (обсяг – 159 с., з малюнками).

²³ Уривок з вірша «Думи мої, думи мої» 1839 р. (Повне збір. тв.: У 12 т. – Київ, 2001. – Т. 1. – С. 126).

²⁴ Поема Шевченка «Невольник» («Сліпий») вперше опублікована в журналі «Основа» (1861, кн. IV і 1862, кн. VI) в редакції, яку здійснив поет після повернення із заслання. Він істотно переробив поему, щоб мати можливість її надрукувати. Детально про це див. примітку до поеми «Сліпий» (Повне збір. тв.: У 12 т. – Київ, 2001. – Т. 1. – С. 723–724).

²⁵ *Лизогуб Андрій Іванович* (1804–1864), друг Т.Шевченка, поміщик із Седнева на Чернігівщині, листувався з поетом під час заслання, клопотався перед Оренбурзьким губернатором В.Перовським про полегшення його долі.

²⁶ Шевченкові на час смерті було тільки 47 років.

²⁷ Йдеться про монографію О.Я.Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (Львів, Т. 1, 1898; Т. 2, 1901).

²⁸ *Макаров Микола Якович* (1828–1892), урядовець, журналіст, співробітник журналів «Современник», «Основа», з яким Шевченко познайомився у 1858 р. Відпустив на волю колишню свою кріпачку Ликеру Полу-смакову, з якою поет мав намір одружитися. Його син, очевидно, добре знав подробиці цього епізоду з життя Кобзаря.

²⁹ Це товариство мало таку повну назву: «Общество имени Т.Г.Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцамъ Южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга». Створене в 1898 р. для вшанування та увічнення пам'яті Шевченка. Його засновниками були: М.Микешин, Д.Менделєєв, М.Чайковський, О.Лебедев, Д.Яворницький, О.Піпін, Д.Мордовець, Є.Тимченко, Ф.Берг та ін. Перший голова – А.Маркевич. Членом товариства був і Л.Жемчужников. У 1905 р. об'єдналося з «Благодійним Товариством видання загальнокорисних і дешевих книжок» («Благотворительное общество издания общепользныхъ и дешевыхъ книгъ») і в 1907 р. видало «Кобзар» за редакцією В.Доманицького, пізніше альбом «Малюнки Тараса Шевченка» та ін. Царський уряд не дозволив Товариству встановити пам'ятник Шевченкові.

³⁰ Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) – громадська організація у Львові, перетворена в 1892 р. з Товариства ім. Шевченка, заснованого як літературне 1873 р. з ініціативи О.Кониського і М.Драгоманова. В 1892–1918 рр. НТШ було першою і єдиною новітньою Академією українського народу. В НТШ діяло

три секції – історико-філософська, філологічна і математично-природничо-лікарська, до яких входила низка комісій: археографічна, бібліографічна, етнографічна, правова, статистична та ін. В НТШ працювали М.Грушевський (голова в 1897–1913 рр.), І.Франко, В.Гнатюк, І.Горбачевський, Ф.Вовк, І.Пулюй, І.Раковський та ін. Серійні видання НТШ – «Записки НТШ», «Етнографічний збірник», «Пам'ятки українсько-руської мови», «Матеріали до української етнології» та ін. За час своєї діяльності (1873–1939) НТШ видало понад 1100 різноманітних наукових та літературних видань.

³¹ ... *недалекий вже час, коли в якомусь з українських міст поставлять пам'ятник Шевченкові...* – Діячі культури неодноразово порушували клопотання про спорудження пам'ятника Шевченкові в 90-х рр. XIX ст. – на поч. XX ст., однак по-антиукраїнськи налаштована офіційна влада всіляко цьому протривалась. За життя Л.Жемчужникова в 1902 р., як стверджували А.Г.Верещагіна і М.Н.Шумова, два скульптурних зображення поета було встановлено в Єкатерингофі. 1903 р. невеличке бронзове погруддя встановлено в маєтку Лизогубів у Седневі (воно було ніби-то знищене гітлерівцями в 1943 р.) 1911–1914 рр. декілька пам'ятників встановили в Галичині. Першим із них був пам'ятник у с. Лисиничах коло Львова.

³² Цитата з вірша «Доля» (1858) (Повн. збір. тв.: У 12 т. – Київ, 2001 – Т. 1. – С. 261).

³³ Купюра в публікації «Спогадів» за редакцією А.Г.Верещагіної.

*Титульний аркуш до альбома
“Живописна Україна” на 1861 рік.
Офорт, 1861.*

*Полтавська хата.
З альбома “Живописна Україна”.
Офорт, 1861.*

Козак їде на Січ. Акварель, 1887.

*Портрет М.О.Марковича.
Офорт, 1861.*

Покинута. Офорт, 1860.

На сінокіс. Павлівка. Туш, перо. 1851.

З М І С Т

Передмова.....	5
Богдан Якимович, Мирослава Якимович ЗАКОХАНІЙ В УКРАЇНУ (до 175-х роковин від дня народження Лева Жемчужникова)	8
Лев Жемчужников ПОЯВА ЖУРНАЛУ «ОСНОВА».....	22
СПОГАДИ ПРО ШЕВЧЕНКА, ЙОГО СМЕРТЬ І ПОХОВАННЯ.....	29
Примітки.....	48
Ілюстрації.....	57

Оригінал-макет підготовано
у відділі автоматизації
НБ ЛНУ імені Івана Франка
Завідувач Мирослава Доманська

Підписано до друку 8. 09. 2003 р.
Формат 60х90х16.
Папір офсетний № 1. Друк офсет.
Обл.-вид. арк. 1,1. Гарнітура. *Bookman Old Style*
Наклад 400. Замовлення № 676

Надруковано з готових діапозитивів
у друкарні ВВП «Місіонер»
80300 м.Жовква, Львівської обл.,
вул. Василіянська, 8.